

LOZAN'DA PETROL: TARİHTEN BİR SAYFA

OIL AT LAUSANNE: A PAGE FROM HISTORY

Ferruh DEMİR MEN

Serbest Petrol Danışmanı, Houston, Texas (ABD)

ÖZ

Birinci Dünya Savaşı ve Türk Kurtuluş Savaşı'nın ardından yapılan Lozan Barış Konferansı'nda petrole yönelik çeşitli entrikalar sergilenmiştir. İngiltere Dışişleri Bakanı ve İngiliz delegesi başkanı Lord Curzon'un Konferans'ta (1. dönem) Musul petrolüne ilişkin ileri sürdüğü savların gerçekte bağdaşan yanları azdı. Petrole daha çok stratejik açıdan bakan İngilizler için petrolün fiziken kontrolü önemliydi, ve petrol ve toprak birbirinden ayırılmaz bir bütündür. Bu doğrultuda İngiltere, mandateri olduğu Irak halkının çıkarlarını politik bir alet olarak kullanarak Musul vilayetini elden çıkarmamayı hedefledi ve Milletler Cemiyeti'nin bir ölçüde desteğini alarak bu hedefinde başarılı oldu.

Başında Dışişleri Bakanı İsmet Paşa'nın bulunduğu Türk heyetinin Lozan'daki ana hedefi, TBMM'den verilen talimat üzerine işgal altında olan Musul'u toprak olarak İngilizler'den geri almaktır. Petrol, Türk tarafı için ikinci derecede bir önem taşıyordu. Buna paralel olarak, Türk tarafı petrol alanında yeterince bilgili değildi. Bu dezavantajın bir neticesi olarak Lord Curzon'un petrole yönelik asılsız savlarına Türk tarafından gereken karşı yanıt gelmedi. Bu savlar çürütülebilseydi, Türkiye'nin Musul petrol-lerinde önemli çıkar sağlaması, en azından bir Türk şirketinin Türk Petrol Şirketi'ne bir paydaş olarak katılması mümkün olabilirdi.

Lozan, toplumlarda bilime, teknolojiye ve bilgi birikimine değer vermenin önemini vurgular.

ABSTRACT

Much deception and maneuvering surrounding oil took place at the Lausanne Peace Conference that was convened following the end

of World War I and the end of the Turkish Independence War. The arguments concerning Mosul oil that Lord Curzon, the Foreign Secretary and head of the British delegation, presented at the Conference (1st session) bore little relation to facts. For the British, who viewed oil mainly from a strategic point of view, physical control of oil was important, and oil and territory were an inseparable whole. To this end, Britain used interests of the people of Iraq, of which it was a mandatory, as a political instrument to hold on to Mosul as a territory, and, receiving some support from the League of Nations, was successful in this objective.

The main objective of the Turkish delegation, headed by Ismet Pasha, also Turkish Foreign Minister, at the Lausanne Conference was to recover the occupied Mosul territory from the British as per the instructions of the Turkish parliament (Ankara). Oil was of secondary significance for the Turkish side. In parallel with this stance, the Turkish side was inadequately informed on the subject of oil. As a consequence, Lord Curzon's arguments on oil, that held little validity, were not effectively rebuffed by the Turkish side. Had these arguments been successfully challenged, Turkey could have reaped significant benefits in Mosul oil, at least by enabling a Turkish company to participate as a shareholder in Turkish Petroleum Company.

Events at Lausanne underscore the importance of science, technology and knowledge in societies.

GİRİŞ

Musul petrolünün uzun bir geçmişi vardır. Bu petroleri değerlendirmekle ilgili çabaların 19. yüzyılın sonlarında Osmanlı İmparatorluğu döneminde başladığı, padişah'ın bu kaynakları bir

ara Hazine-i Hassa (özel mal) listesine dahil ettiği, petrol keşfi amacıyla yabancı jeologların bu bölgede gizliiden çalışma yaptıkları, petrole 20. yüzyılın başlarında özellikle İngiliz İmparatorluğu tarafından büyük stratejik önem verildiği ... bu konuyla ilgilenmiş kimseler tarafından genellikle bilinen hususlardır.

Yine genellikle bilinir ki, Musul petrollerini işletmek amacıyla Avrupa'lı yatırımcılar 1912 yılında "Türk Petrol Şirketi"ni (TPŞ) kurmuşlardır. Daha sonra bu şirkete ABD'li şirketler de katılmış, 1929 yılında adını "Irak Petrol Şirketi" (IPS) olarak değiştiren şirketin hissedarları aralarında dayanışma sağlama amacıyla 1928 yılında gizlice "Kırmızı Çizgi Anlaşması"nı imzalamıştır. Çok geçmeden yan (paravana) şirketlerin kurulmasıyla şirketin çalışmaları tüm Irak topraklarını kapsamış, ancak hissedarlar arasında çıkan anlaşmazlık nedeniyle Kırmızı Çizgi Anlaşması 1948 yılında iptal edilmiştir., Daha sonra şirket ve yan kuruluşları 1973-75'de Irak petrollerinin ulusallaştırılmasına kadar bu topraklarda faaliyet göstermiştir.

Ancak bu genel bilgilerin dışında Musul petrollerinin az bilinen hususları da vardır. Bu hususlar: (a) TPŞ/IPS ve yan kuruluşlarını oluşturan hissedar şirketlerin bir olasılıkla bugüne dek uzanabilecek hukuksal sorumlulukları, (b) Lozan Konferansı sürecinde oynanan petropolitik oyunlar ve Türk tarafının tutumu, ve (c) Lozan sonrasında Türkiye'nin Irak petrollerinde edindiği pay hakkı olarak sıralanabilir. Bu yazının amacı (b) konusunda açıklık getirmek, olayları yorumlamak ve bir ümitle geçmişten ders çıkarmaktır.

Irak petrollerindeki tarihi gelişmeler Demirmen (2003a, 2004) tarafından özetlenmiştir.

LOZAN ÖNCESİ TABLO

Lozan Lonferansı'nda petrole yönelik gelişmeleri takdir edebilmek için Lozan öncesi tabloyu ana hatlarıyla çizmek uygun olacaktır. Bu tabloda dikkate değer başlıca noktalar şunlardır:

Her ne kadar Lozan'dan önce Musul'da ticari anlamda petrol bulunmamış ise de, Musul vilayetindeki petrol sızıntıları, jeologlarca yapılan arazi çalışmaları ve komşu İran'da Irak sınırına yakın arazide 1908 yılında Mescid-i Süleyman ve daha sonra Naft Khaneh sahalarının keşfi, Irak topraklarında büyük bir olasılıkla zengin petrol kaynakları olduğuna işaret etmiştir. TPŞ'nin kuruluş amacı bu petrol kaynaklarından yararlan-

maktır (Şekil 1). İran sahalarını bulan şirket İngiliz asıllı "D'arcy Grubu"dur, ki bu şirket kısa bir süre sonra APOC ("Anglo-Persian Oil Company") adını alacaktır.

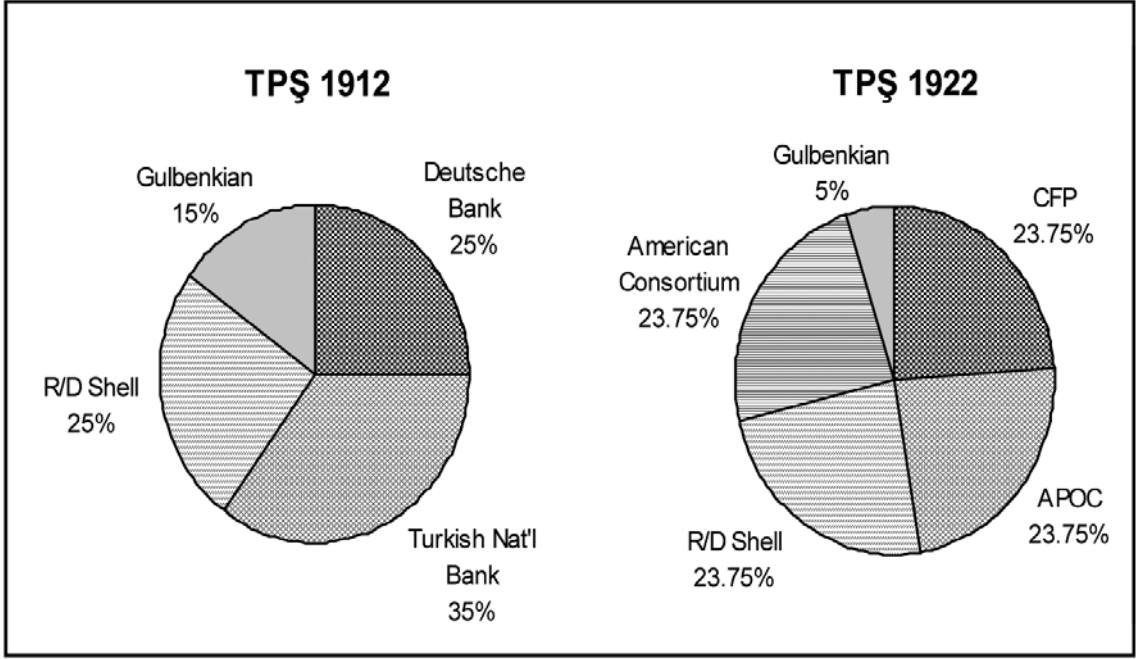
Winston Churchill 1911'de İngiltere'nin Donanma Bakanı olduktan hemen sonra İmparatorluk Donanması için petrolün fevkalade önemli olduğunu beyan eder ve Harp Kabinesi Sekreteri Sir Maurice Hankey, 1918'de Dışişleri Bakanı Arthur Belfour'a gönderdiği bir mektupta İran ve Mezopotamya petrollerinin kontrolünün "1. derecede bir harp hedefi" olduğunu bildirir (Mejcher, 1976, s. 40). Aynı bağlamda, 1913 yılında Amiral Slayd başkanlığında teknik bir heyet Churchill tarafından Basra Körfezi civarında petrol araştırmaları için görevlendirilir. Çok geçmeden APOC jeologları İngiliz ordusunun isteği üzerine Musul bölgesinde çalışma yaparlar.

Mart 1914'de Londra'da İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nda yapılan ve diplomatları, bankacıları ve petrol şirketlerinin yöneticilerini bir araya getiren bir toplantıda TPŞ'nin paylarında önemli bir değişiklik yapılarak İngiliz sermayeli "Turkish National Bank"ın hissesinin APOC'a devredilmesi kararı alınır (Şekil 1). Bu anlaşmaya petrol tarihinde "Dışişleri Anlaşması" denir. Anlaşmanın amacı, İngiliz hükümetinin isteği doğrultusunda, TPŞ'de %100 İngiliz hisseli bir petrol şirketinin, yani APOC'un, yer almasını sağlamak ve bu şirkete hükümetçe mali destek vermektir. (APOC daha sonra AIOC = "Anglo-Iranian Oil Company", ve sonra da "British Petroleum" adını alır). Nitekim toplantıdan iki ay sonra İngiliz hükümeti APOC'un %51 hissesini satın alır. APOC'un aksine, Shell %40 İngiliz sermayesini içermektedir ve İngiliz hükümeti için bu oran yeteri derecede güvence verici değildir.

Dışişleri Anlaşması'nda hissedarlar bir tür tekel anlamına gelen "self-denial" ilkesini kabul ederler. Bu ilkeye göre hissedarların hiçbiri tek başına Osmanlı topraklarında petrol faaliyetlerinde bulunamayacak, faaliyetler ancak şirketin tüm hissedarlarının katılımıyla yapılabilecektir. (1928 tarihli Kırmızı Çizgi Anlaşması yeni hissedarları da kapsayacak şekilde bu ilkeyi resmileştirmiştir).

TPŞ'nin karşılaştığı önemli bir sorun, Osmanlı yönetiminden, Irak topraklarında bir petrol ayrıcalığı (imtiyazı) alamamış olmasıdır. ABD'li Amiral Chester'in kurduğu bir şirket de 1908'den beri böyle bir imtiyazı almak için çaba göstermektedir.

Mayıs 1916'da İngiltere, Fransa ve Rusya

Şekil 1 : Türk Petrol Şirketi'nin kuruluşunda ve 1922'de pay dağılımı.
Figure 1 : Shares in Turkish Petroleum Company at its inception and in 1922.

arasında yapılan "Sykes-Picot" gizli anlaşmasıyla Musul yöresi Fransa'nın nüfuzu altına girer. Bu durum, petrol kaynaklarının Fransa'nın kontrolü altına gireceği kuşkusuyla İngiltere'de bazı kesimlerde hoşnutsuzluk yaratır.

30 Ekim 1918 "Mondros Silah Bırakışması"nın hemen ardından, 15 Kasım 1918'de, İngiliz ordusu mütarekeye aykırı olarak Musul'u işgal eder. İşgal'den 2.5 ay önce Amiral Slayd'ın derlediği ve Harp Kabinesi'ne ulaşan bir harita, Musul bölgesindeki potansiyel petrol alanlarını göstermektedir.

Mezopotamya petrolünden dışlanacağı kaygısını taşıyan ABD, "açık kapı" tezini savunur ve bu konuda İngiliz hükümetiyle ihtilafa düşer.

- Müttefiklerin Nisan 1920'de San Remo'da (İtalya) aldığı bir kararla Musul dahil Irak, İngiltere'nin mandası altına girer. İngiltere ve Fransa arasında yapılan ikili anlaşmada ("San Remo Anlaşması"), Musul petrolünden Fransa'ya %25 pay verilir. Bu şekilde 1. Dünya Savaşı'nda yenik düşen Almanya'nın TPŞ'deki %25 payı Fransızlara geçer. Ayrıca TPŞ'de İngiliz kontrolünün egemen olacağı "yerel" bir kuruluşa şirkette %20 oranına kadar katılım payı hakkı tanıyacağı ve Fransa'nın, nüfuzu altında bulundurduğu Suriye ve Lübnan'da petrol boru hatlarının yapımı için gereken kolaylığı göstereceği kabul

edilir. ABD bu gelişmelerden rahatsız olur.

- 28 Ocak 1920'de Meclis-i Mebusan İstanbul'da gizlice toplanır ve Misak-ı Milli (Ulusal Ant) belgesini hazırlar. 17 Şubat 1920'de Meclis'ce onaylanan ve basına açıklanan belge, Musul yöresinin Türkiye sınırları içerisinde kalmasını hedefler (Şekil 2). Belge, İstanbul'u resmen işgale hazırlanan üç Müttefik devletin büyük tepkisini çeker.

- Ağustos 1920'de imzalanan "Sevr Barış Antlaşması," Müttefiklerin Osmanlı devletini parçalama ve bu topraklarda ekonomik ve siyasi çıkarlarını perçinleme hedefini güder. Ancak Ankara TBMM hükümeti bu antlaşmayı tanımaz.

"Açık kapı" ilkesinde direnen ABD, Amerikan petrol şirketlerinin TPŞ'de pay almasını başarır ve 1922'de pay dağılımı bu doğrultuda değişir (Şekil 1). CFP'nin (Compagnie Française des Pétroles). Hisselerini %47.5'den %23.75'e indirmeye razı olan APOC, karşılığında Irak petrolünde %10 şerefiye ("royalty") hakkını kazanır. Bu pay dağılımı TPŞ için nihai olur. TPŞ'yi 1922'de oluşturan petrol şirketlerinin günümüzdeki karşılıkları BP, Royal/Dutch Shell, Total ve ExxonMobil'dir.

Şekil 2 : Misak-ı Milli hattı, Meclis-i Mebusan, 20 Ocak 1920.

Figure 2 : National Pact line, House of Deputies (Ottoman), January 20, 1920.

LOZAN KONFERANSI'NIN PETROL BOYUTU

Birinci Dünya Savaşı'nın ve Türk Kurtuluş Savaşı'nın ardından barış getirme amacıyla yapılan Lozan Barış Konferansı, 21 Kasım 1922'de başladı. Konferans'ta Türk tarafını (Ankara TBMM hükümetini) İsmet İnönü başkanlığında bir heyet temsil ediyordu. Gündemdeki soruların hepsinin çözülememesi nedeniyle Konferans ancak iki dönemde tamamlanabildi: 21 Kasım 1922-24 Şubat 1923 (1. dönem) ve 23 Nisan 1923-24 Temmuz 1923 (2. dönem). Konferans, üç Müttefik devletin (İngiltere, Fransa, İtalya) ve Japonya'nın girişimiyle yapıldı.

Konferans'ta çözümü aranan başlıca konulardan biri, Musul vilayetinin geleceğini içeren "Musul sorunu" idi. Bu sorun Türk ve İngiliz tarafları arasında idi. Bunun nedeni, Musul'un İngilizler tarafından işgalini TBMM hükümetinin tanımaması idi. Musul sorunu 1. dönemde ele alındı, ve dolayısıyla petrole yönelik perde-arkası oyunlar bu dönemde sergilendi. Soruna önce ikili görüşmelerde çözüm yolu arandı, ancak bu mümkün olmayınca konu 23 Ocak 2003'de resmen Konferans gündemine geldi.

Konferans'ta İsmet Paşa'nın muhatabı, İngiliz heyetinin başkanı ve aynı zamanda İngiliz Dışişleri Bakanı, kurt diplomat Lord Curzon idi. Curzon aynı zamanda Konferans'ın toprak ve askeri sorunlarını ele alacak komisyonun başkanı idi.

Musul sorunu deyince İngiliz tarafı için petrol ön planda gelmesine karşılık Türk tarafı

için ön planda toprak idi. Buna paralel olarak, İsmet Paşa ve heyetinin Lozan'a gitmeden önce TBMM'den aldığı talimat, Misak-ı Milli doğrultusunda Musul'u toprak olarak geri almak idi ("Süleymaniye, Kerkük ve Musul livaları," Oran, 2001, s. 217). Talimatta petrole atf yok idi.

Aslında yeni TBMM hükümeti, Musul geri alındığı takdirde İngilizlere petrole ilgili ayrıcalık vermeye hazır idi.

Aynı şekilde, Türk heyeti, Türk tezine destek verilmesi karşılığında Lozan'da gözlemci olarak bulunan Amerikan temsilcisine petrol ayrıcalığını önermiştir. Ancak seçeneklerini geniş tutmak isteyen ABD, bu önerilere kesin yanıt vermektan kaçındı.

Öte yandan Türk tarafının Konferans sürecinde petrol konusunda bir atılım yaptığını da eklemekte yarar var. İkili görüşmeler aşamasında Türk tarafı TPS'ne bir yatırımcı olarak katılmak istediğini İngiliz tarafına belirtmişse de İngilizler ancak bir şerefiye tipi ödemenin uygun olabileceği yanıtını vermiştir (Uluğbay, 1995, s. 191). Şerefiye seçeneği Musul petrolünün işletilmesinde Türkiye'nin karar mekanizması dışında kalacağı anlamına geliyordu.

İlginçtir ki, İsmet Paşa Lozan'da iken Ankara'ya çektiği (ve bu arada büyük olasılıkla İngiliz istihbaratınca deşifre edilen) 2 Aralık 1922 tarihli bir telgrafta heyetinin petrol alanında fazla bilgili olmadığı kanısını belirtmiştir (Uluğbay, 1995).

Ne gariptir ki, Paşa'nın aynı telgrafta petrol ayrıcalığı ile ilgili sorduğu soruya Ankara'dan

gelen yanıt, en aşağı kısmen yanlıştı.

CURZON'UN SAVLARI

Lord Curzon, Musul sorununun Konferans'ta resmen gündeme geldiği 23 Ocak 1923'te yaptığı konuşmada, mandaterlik sorumluluğunu yüklenmiş Majestelerinin Hükümeti'nin Irak halkının çıkarlarını korumak bakımından Musul'un Türklere geri ve-rilmeyeceğini savunurken petrole yönelik, gerçeklerle bağdaşmayan birtakım savlar ileri sürdü. Bu savlar şunlar idi:

1. İngiliz hükümetinin Musul'a yönelik dış politikasında petrolün rolü yoktur. Kraliyet'in arzusu, mandateri olduğu Irak'ın halkının çıkarlarını korumaktır.

2. Kendisi (Curzon) Musul petrolü ile ilgili gelişmelerde şahsen rol almamıştır ve petrol kaynaklarının ekonomik v.b. önemine yönelik bilgisi yoktur.

3. Uzun incelemelerden sonra İngiliz hükümeti kanaat getirmiştir ki TPS'nin elinde Osmanlı hükümetince verilmiş bir petrol ayrıcalığı (imtiyazı) vardır.

4. İngiliz hükümetinin bilgisi ve desteği çerçevesinde TPS bir tekel olma niyetinde değildir ve elindeki petrol ayrıcalığını başka ülke şirketleriyle paylaşmaya hazırdır, ve hazır olmuştur (Shwadran, 1973).

Bu savların inanılır yanları çok az idi. "Lozan Öncesi Tablo" bölümünde belirtilen, İngiliz hükümetinin 20. yüzyılın başlarından Lozan'a kadar uzanan sürede Musul petrolüne dönük kararlı girişimleri 1. savı bütünüyle çürütüyordu. İngiliz hükümetinin Musul vilayetini elden çıkarmama siyaseti, Donanma Bakanlığı'nın petrolü fiziken kont-rolü altında tutmak stratejisiyle yakından ilgiliydi. Ek olarak, Konferans'ın başlamasından hemen önce, İngiliz kabinesi, Türk tarafından gelecek Musul petrolüne ilişkin bir önerinin İngiliz tarafınca bir tartışma konusu yapılmaması gerektiği kararını almıştı.

İkinci sav yüzeysel olarak kısmen doğru gibi görünebilirse de Curzon'un bu savı ileri sürmesindeki amacının petrol konusunda bilgisizliğini vurgulamak olduğu göz önünde bulundurulursa, bu savın da bütünüyle çürük olduğu sonucu çıkar. Özellikle, Dışişleri Anlaşması, ve Mezopotamya petrolleriyle ilgili İngiltere-ABD arasındaki diplomatik sürtüşmelerde Curzon'un bizzat rol oynamış olması, bu savı da kolayca geçersiz kılıyordu. Kaldı ki Curzon bu savı ileri sürdüğü sıralarda TPS'nin temsilcileri Londra'da

sürekli görüşmeler yapıyordu ve Curzon bu görüşmelerin gidişatı ile ilgili sürekli brifing alıyordu (Mejcher, 1976, s. 131-132).

Curzon'un 3. iddiası da gerçekle bağdaşmaktan uzaktı. Curzon'un atıfta bulunduğu "ayrıcalık," Sadrazam Halim Paşa'nın 28 Haziran 1914'de İstanbul'da İngiliz ve Alman elçilerine kendilerinin petrol ayrıcalığı isteği üzerine gönderdiği kısacık bir yanıt mektubundan ibaretti (Hurewitz, 1956, s. 286). Mektupta, Bağdat ve Musul vilayetlerinde bulunmuş ve bulunacak petrol kaynaklarını TPS'ye kiralamaya rıza gösterileceği, ancak şirkete katılım ve öteki kontrat koşullarının Osmalı hükümetince saptanacağı belirtilir. Niyet niteliğinde olan, kontrat koşullarını içermeyen, ve karşı tarafın imzasını taşımayan böyle bir belge gerçek bir petrol ayrıcalığı olarak görülemezdi.

Nitekim ilginçtir ki İngiliz hükümetinde Sadrazam Halim Paşa'nın mektubunun bir ayrıcalık olamayacağı düşüncesi yaygın idi. Dışişleri Bakanlığı'nın hukuk müşaviri Herbert Malkin, eylül 1915'de kaleme aldığı bir muhtıradan bu görüşü dile getirdi. Malkin aynı zamanda Dışişleri Anlaşması'nın ve dolayısıyla TPS'nin hukuksal varlığının da savaş nedeniyle geçersiz olduğunu belirtti. Bu görüşler hükümetin öteki çevrelerinde de kabul görmüş, ve Bakanlık'ça APOC'a gönderilen 23 Kasım 1915 tarihli mektupta şirketin bu hususa dikkati çekilmiştir (Hewins, 1958, s. 108; Kent, 1976, s. 112-113). Ayrıca Sömürgeler Bakanı Winston Churchill, mart 1922'de kaleme aldığı bir yazıda TPS ayrıcalığının hukuksal temeli olmadığını kabul etmiştir (Mejcher, 1976, s. 119).

İngiltere hükümetinde oluşmuş bu gelişmelerden Lord Curzon'un haberdar olmaması düşünülemezdi.

Konferans'ta gözlemci olarak bulunan Amerikan temsilcisi Richard Child, Konferans zaptına geçirilen bir metinde Lord Curzon'un söz ettiği ayrıcalık iddiasının yargı yoluyla değerlendirilmesi gerektiğini belirtmiş, hükümetinin "açık kapı" ilkesini anımsatmıştır. Child, 1 Şubat 2003'de Curzon'a özel olarak gönderdiği bir mektupta sözü edilen ayrıcalığın ABD hükümetince geçersiz sayıldığını daha net bir biçimde kaydetmiştir (Uluğbay, 1995).

Yine ilginçtir ki Curzon'un ayrıcalık savını şüphyle karşılayan bazı İngiliz parlamenterlerinin bu ayrıcalık belgesini görme veya koşullarını bilme istemleri, hükümet tarafından sürekli geri çevrilmiştir (Shwadran, 1973, s. 211).

Curzon'un 4. savı ise ABD'yi yatıştırmak ve bir ölçüde ABD'nin Konferans'a olan desteğini çekmek amacını güdüyordu. Ancak ileri sürdüğü sav, eskiden yaşanmış olaylarla çakışma içindeydi. Örneğin, Dışişleri Anlaşması'nda yer alan "self-denial" ilkesi, İngilizlerin ABD şirketlerini TPŞ'nin dışında tutma uğraşları, bu arada İngiliz yerel Komiseri'nin Irak topraklarını ziyarete gelen ABD "Socony" şirketinin jeologlarını sınır dışı etmek için Bağdat polisine teslim etmiş olması (Yergin, 1991, s. 195), ve ABD hükümetiyle "açık kapı" konusunda süregelen gerilimler, bu iddianın inandırıcı olmadığını açıkça sergiliyordu.

Nitekim 1. dönemin bitiminden bir ay sonra ABD hükümeti yeni bir diplomatik nota ile "açık kapı" konusunda Curzon'u yeniden uyardı.

Daha geniş açıdan bakıldığında, Lozan'dan sonra TPŞ (İPŞ)'nin Kırmızı Çizgi Anlaşması'nın 1948 yılında iptaline kadar "self-denial" ilkesine bağlı kaldığı ve daha sonra da paravana şirketler aracılığıyla Irak'da tam bir tekel olarak faaliyet gösterdiği anımsanırsa, Lord Curzon'un 4. savının ilerideki gelişmelere ne ölçüde ışık tuttuğu kolayca anlaşılır.

Dikkate değer önemli bir husus şudur ki, Lord Curzon'un petrole yönelik Lozan'da dile getirdiği bu savlar Türk tarafından gerekli karşı yanıtı almadı. Türk heyetinde petrolde "uzman" kişiler Konferans süresinde çabalarını ayrıcalık vermek/almak konusunda odaklamışlar, Curzon'un petrole ilişik savlarını çürütme girişimlerinde bulunmamışlardır. Konferans oturumunda da İsmet Paşa, petrol ayrıcalığı sorununa değinerek bu konunun hukuk açısından incelenmesi gerektiğini ifade etmekle yetinmiştir.

Aynı konuşmada Paşa, Musul sorununun Türkiye için bir petrol sorunu olmaktan çok bir toprak sorunu olduğunu kaydetmiştir.

Lord Curzon, Konferans oturumunda yaptığı savları, özellikle Kraliyet'in Musul petrollerinde bir çıkarı veya ard niyeti olmadığını, basında da dile getirdi. Lozan'da Curzon'un Musul sorununda ödün verilmeyeceğine dair edindiği sert davranışlar, İngiliz kamuoyunda yeni bir savaş kuşkusu yaratmıştı. Savaştan bıkmış İngiliz halkı, petrol uğruna yeni bir silahlı çatışma istemiyordu. Curzon basın yoluyla bu kuşkuları gidermeyi çalışıyordu.

Konferans'ın 1. dönemi tarafların uyuşmazlığı ile sonuçlandı. Bir çözüm yolu olarak İsmet Paşa Musul'da plebisit önerdi, Lord Curzon bu öneriye yanaşmadı. Lord Curzon ise

Milletler Cemiyeti (MC)'nin hakemliğini önerdi, buna da İsmet Paşa razı olmadı. MC'de İngiltere'nin büyük nüfusu olmasına karşın yeni Türk devleti henüz MC'ne üye bile değildi. (Üyelik 1932'de gerçekleşti). Birinci dönem 4 Şubat 1923'de sona erdi. Aslında Konferans'a ara verilmiş olunuyordu.

LOZAN SONRASI

Konferans'ın 2. dönemi 23 Nisan-24 Temmuz 1923 tarihleri arasında yapıldı. İkinci dönemde Musul sorunu ele alınmadı. İki dönem arasına rastgelen sürede TBMM, ABD Chester Grubu'nun petrol ayrıcalığı başvurusunu olumlu karşılayarak 9 Nisan 1923'de bu ayrıcalığı onayladı. Bu durum İngiltere ve Fransa'nın tepkisini çekti. Ancak şirket finansman bulma zorluğu çekince ayrıcalık 18 Aralık 1923'de iptal edildi.

İkinci dönemde Müttefikler TPŞ ayrıcalığının geçerliliğine dek bir hükmü Antlaşma metnine sokmak istemişlerse de bu durum ABD delegesinin desteği ile önlendi.

Konferans'ın kapanışında Musul sorununa çözüm için İngiliz-Türk ikili görüşmelere dokuz ay daha süre tanınmasına ve bunun başarısızlığı durumunda MC'nin arabuluculuk yapmasına (İngiltere'nin isteği doğrultusunda) karar verildi.

Mayıs-Haziran 1924'de İstanbul'ya yapılan "Haliç Toplantısı"nda bu ikili görüşmeler olumlu sonuç vermeyince konu 30 Ağustos 2003'de MC Konseyi'nin gündemine kondu.

Konsey, 25 Aralık 1925'de verdiği bir kararla "Brüksel Hattı" denen bir hatla Türkiye-Irak sınırını belirledi. Bu hat Musul vilayetini ve dolayısıyla bu bölgedeki petrol kaynaklarını Türkiye sınırları dışında bıraktı.

Bu arada TPŞ'nin 1923 yılının sonundan itibaren Irak hükümetiyle yaptığı temaslara semere verdi ve şirket 24 Mart 1925'de hükümetten 75 yıl süreli petrol ayrıcalığı aldı. Ayrıcalık Musul ve Bağdat vilayetlerini kapsıyor, ve arama, üretim, prosesleme, depolama, taşıma ve satış faaliyetlerini içeriyordu. Kısa sürede arama faaliyetleri başladı, ve ekim 1927'de rezervi 17 milyar varilin üzerinde olan Kerkük petrol sahası bulundu. İki yıl sonra şirket adını Irak Petrol Şirketi (İPŞ) olarak değiştirdi.

TPŞ ayrıcalığı ülkede petrol faaliyetlerinin rekabete açılmasını ve şirketin bu yönde hükümete yardımcı olmasını öngörüyordu. Ne var ki ileriki yıllarda böyle bir rekabete fırsat verilmedi.

Aynı bağlamda, İngiltere'nin baskısıyla Irak

hükümetinin ocak 1923'de TPŞ'de katılım payı almak hakkından vazgeçtiğini eklemekte yarar var. Oysa böyle bir hakkın yerel bir kuruluşa tanınacağı San Remo Anlaşması'nda kabul edilmişti. Londra'nın Bağdat'a mesajı, Musul'un Irak sınırları içinde kalması durumunda Irak'ın %20 pay hakkında fedakarlık yapması gerektiği, bu payın Türk ve İtalyan katılımı için düşünüldüğü şeklinde idi. Nitekim Irak hakkından vazgeçti. (Bu durum ileriki yıllarda İPŞ ile Irak hükümetinin arasını açacaktır).

Lozan Konferansı'nın ardından oluşan başka önemli bir gelişme, Türkiye, İngiltere ve Irak arasında 5 Haziran 1926 tarihinde Ankara'da imzalanan üçlü antlaşma olmuştur. Daha çok Türkiye-İrak sınırında ufak düzeltmelerle ilgili bu antlaşmanın bir ögesi, Türkiye'ye 25 yıl süreyle Irak'ın petrol gelirinde %10 pay hakkı (şerefiye) tanıyordu. Bu öge, Türkiye'nin Musul petrollerine yönelik, Lozan'da takdir bulmayan isteklerini kısmen karşılama ve konuyu tatlılıkla kapatma anlamına geliyordu. Başka bir deyimle bir "teselli armağını." İngiltere'nin bir ara Türkiye için sözünü ettiği "katılım," şerefiyeye dönmüştü.

Başlıbaşına bir araştırmayı içeren Türkiye'nin şerefiye hakkı, bu yazının kapsamının dışındadır. Ayrıntılar için bak Demirmen (2003b,c).

Ancak şurasını vurgulamak gerekir ki araştırmanın yapıldığı 2003 yılı başından bugüne değin İngiliz parasının alım gücünü kısmen yitirmesi ve ABD dolarının sterlin karşısında erozyona uğraması sonucu Türkiye'nin bu petrol hakkıyla ilgili Irak'dan toplamadığı (geriye kalan) borcun günümüzdeki değeri yaklaşık 1.8 milyar dolardır (Tablo 1). Bu miktar Uluğbay (1995) tarafından saptanın miktarın çok üstündedir.

SONUÇ VE YORUM

Lozan Konferansı birçok konularda Türkiye'nin lehine sonuçlanmışsa da petrol açısından Türkiye için önemli bir kayba yol

açmıştır. Olgulara objektif açıdan bakıldığında, Lord Curzon'un Konferans'ta petrol ile ilgili gerçeklerle bağdaşmayan savları ileri sürmesine karşın Türk heyetinden bu savları çürütücü yönde yanıtın gelmemesi büyük şanssızlık olmuştur. Bundan Türk tarafının petrolde yeterince bilgili ve hazırlıklı olmadığı sonucu çıkar. İsmet Paşa'nın Konferans'ın başlarında buna benzer bir izlenimini Ankara'ya bildirmesi, bu görüşü açıkça destekliyor.

Takdir edilir ki Lord Curzon'un savlarını çürütmeye yardımcı olabilecek birçok delil, özellikle İngiliz hükümeti içinde o dönemde yapılan gizli iletişimler ve TPŞ'ye yönelik bazı gelişmeler, Lozan'daki Türk temsilcilerinin bilgisi dışında idi. Buna karşın, petrol kaynaklarının stratejik ve ticari önemini yeterince takdir edebilen, petrol teknolojisini ve sana-yisini tanıyan, ve aynı zamanda Mezopotamya topraklarında petrole ilişkin geçmiş oyunlardan haberdar olan bir uzmanın aracılığıyla Curzon'un savlarını önemli ölçüde zayıflatmak mümkün olabilirdi.

Buna bir örnek olarak, Curzon'un öne sürdüğü TPŞ ayrıcalığının geçerli bir petrol imtiyazı olamayacağı, petrol sanayisinden anlayan bir kişi için tartışılmayacak bir gerçek idi.

Başka bir örnek olarak, yabancı jeologların Osmanlı topraklarında çalışma yapmış olmaları, TPŞ hissedarlarının sah-neye koydukları ve bir ölçüde basına sızan çeşitli perde-arkası oyunları, ve ABD hükümetinin "açık kapı" politikasını büyük bir kararlılıkla dayatmaya çalıştığı, şüphesiz petrol konusuyla yakından uğraşan kimse veya kimselerin dikkatlerini çekmiş olurdu. Bu bilgiler Curzon'un savlarını çürütmekte kullanılabilirdi.

Belki daha önemlisi, Mezopotamya topraklarında 400 yıla yakın egemen olmuş Osmanlı Türklerinin bu topraklardaki petrol kaynaklarını stratejik veya ticari yönden değerlendirmek için ciddi bir girişimde bulunmamış olmaları,

Borç süreci	Üretilen petrol	Borcun miktarı	Tahsil edilen borç		Kalan borç	Kalan borcun 2005 yılı başı değeri	
	Milyar varil	Milyon Sterlin	Milyon TL	Milyon Sterlin	Milyon Sterlin	Milyon Sterlin	Milyar \$ABD
1935-59	2.34	58.54	25.712*	3.47	55.1	~ 950	~ 1.8

* Kaynak : Ulu bay (1995)

Table 1: Lozan'dan sonra Türkiye'nin Irak petrollerinde %10 pay hakkının bilançosu.

Table 1: Balance of Turkey's 10% share in Iraqi Oil after Louzanne

Lozan'da Türk tarafının petroldeki zayıf konumunda büyük rol oynamıştır.

Kayda değer ki, Lozan öncesinde İngilizlerin elinde Musul civarında petrol prospektelerini gösteren harita olmasına karşın Türklerde böyle donelerin olduğuna dek belgesel bir emare yoktur.

Kanım o ki, İsmet Paşa'nın birikimli bir petrol danışmanı olsaydı Lord Curzon Konferans'ta gereken karşı yanıtı alır ve Türkiye Musul petrolünde önemli bir çıkar sağlayabilirdi. En azından, bir Türk petrol şirketinin TPS'de pay alması mümkün olabilirdi.

Lozan'da İngiliz ve Türk taraflarının tutumları petrole genel bakış açılarıyla yakından ilgili olmuştur. İngilizler petrolü stratejik, yaşamsal önemde bir madde olarak görmüş, bu kaynağı fiziken kontrol altında tutmak hedefini gütmüştür. Bu hedefe varmak için İngiltere mandateri olduğu Irak'ın halkının çıkarlarını (azınlıklar, v.b.) bir politik alet olarak kullandı. MC'nin dolaylı desteği İngiltere'ye yardımcı oldu.

Buna karşılık Türkler petrolü bir ölçüde ekonomik değeri olan bir emtia olarak algılamışlar, ona sahip olmanın önemini azımsamışlardır. Türk tarafı için Musul toprak açısından önemli idi.

İlginiçtir ki İsmet Paşa Lozan'dan döndüğünde, TBMM'de kendisini eleştiren milletvekilleri arasında petrolden söz eden tek kişi yok idi (Uluğbay, 1995). Oysa Lozan sonrasında İngiliz parlamentosunda muhalefet partisi üyeleri petrole dikkat çekerek hükümeti Musul konusunda iki yüzlü davranmakla suçlamış, bu arada parlamenterlerden Arthur Ponsonby hükümetin Irak politikasını "vein of hypocrisy" deyimiyle nitelemiştir (Shwadran, 1973, s. 229).

Bu yaklaşımların kökenini, Batı'nın ve Osmanlı'ların bilime ve sanayiye dönük geçmişlerinde aramak gerekir. Batı dünyası Aydınlanma Çağı'nı atlatmış, Sanayi Devrimi'ni yapmış ve bu arada petrolün önemini kavramışken, 18. yüzyıldan sonra Osmanlı saltanatını sürenler bir gaflet içinde bu gelişmelerden uzak kalmışlardır.

İşte bu gafletin bir yansıması idi ki, Amiral Slade başkanlığındaki teknik heyet Churchill'in yönergesi üzerine Basra Körfezi civarında petrol incelemeleri yaparken, o sıralarda bir kabine toplantısında Sadrazam Mahmut Şevket Paşa, Osmanlı topraklarının parçası olan Kuveyt ve Katar'dan "çöl" diye söz edip bu yörelerin değerini hiçe saymışdır (Uluğbay, 1995).

Bilindiği gibi bugün Kuveyt, Suudi

Arabistan, İran ve Irak'dan sonra alışılmış (konvansiyonel) petrol rezervlerinin zenginliğinde dünyada 4. sırada, Katar ise Rusya ve İran'dan sonra doğal gaz rezervlerinde 3. sırada yer almaktadır.

Aynı gafletin başka bir yansıması olarak, Sultan Abdülhamit II'nin Musul ve Bağdad vilayetlerindeki olası petrolleri halkın yararına değerlendirmek yerine bu kaynakları Hazine-i Hassa listesine sokmuş olması, onları atıl tutması, ibret alınacak bir durumdur.

Ne var ki, başka bir acı gerçek olarak, Cumhuriyet devrinde bile Türkiye petrol konusunda gereken özeni göstermemişdir. Adnan Menderes ve Turgut Özal'ın başbakanlıkları dönemlerinde Meclis'den yetki almadan Irak'ın petrol borcunu tek yanlı "affetme"leri bir yana, iki yıl öncesine, yani bu konu bu yazar tarafından mercek altına alınana kadar, Türkiye'de bu borcun boyutu çok düşük bir düzeyde algılanıyordu. Algılanan miktar genellikle Uluğbay'ın (1995) çalışmasına dayanıyordu. Petropolitik üzerinde değerli bir eser yazmış olan sayın Uluğbay'ı borcun boyutu konusunda suçlamak bir tür haksızlık olur; zira kendisi bir petrolcü değildi. Ancak 1926'dan bu yana devlet mekanizması nerede idi?

Bu yazının amacı geçmişteki yanlışlarda kişileri veya kuruluşları eleştirmek değil, hoş olmasa da geçmiş olayları duygusallıktan uzak, objektif açıdan yargılamak ve bir ümitle ders çıkarmaktır.

Lozan'da oluşunlar, toplumlarda müspet bilime, teknolojiye ve bilgi birikimine değer vermenin, ve konumuz içeriğinde, enerji kaynaklarını sağlıklı olarak saptamanın önemini vurgulamaktadır. Osmanlı'ların petrole olan gevşek yaklaşımlarının bedeli bir anlamda Lozan'da ödenmiştir.

En son olarak, Irak petrollerinin tarihinde ün yapmış, TPS'de pay almış, Ermeni asıllı, Osmanlı topraklarında büyümüş ve "Mr. Five Percent" lakabıyla isim yapmış Calouste Gulbenkian'ın anılarında kaydettiği şu iğneleyici sözlerini aktarmak uygun olacak: "TPŞ ortaklarının hiçbirisi Mezopotamya petrolünde imtiyaz veya hak sahibi değildi; onlara verilen sadece bir hediye idi" (Hewins, 1958, s. 236).

DEĞİNİLEN BELGELER

Demirmen, F., 2003a, Oil in Iraq: The Byzantine Beginnings: Turkish Daily News, 25-26 Mart 2003 (Parts I and II). Aynı

- zamanda: <http://www.globalpolicy.org/security/oil/irqindx.htm>.
- Demirmen, F., 2003b, Musul Petrollerinde Yüzde 10 Pay Hakkın Anatomisi: Dünya Enerji, Mart 2003, sayı 29.
- Demirmen, F., 2003c, Turkey's Historical Rights in Iraqi Oil Have Merit: Turkish Daily News, 2 Mayıs 2003.
- Demirmen, F., 2004, Irak petrolü: Saddam'ın Mirası: Dünya Enerji, Şubat 2004, no. 44.
- Hewins, R., 1958, Mr. Five Per Cent: The Story of Calouste Gulbenkian: Rinehart & Company, New York, 261 p.
- Hurewitz, J.C., 1956, Diplomacy in the Near and Middle East: A Documentary Record, 1535-1914: D. Van Nostrand Company, New York, vol. I, 291 p.
- Kent, M., 1976, Oil and Empire: British Policy and Mesopotamian Oil, 1900-1920: The Macmillan Press, New York, 273 p.
- Mejcher, H., 1976, Imperial Quest for Oil: Iraq 1910-1928: Middle East Centre, St. Anthony's College, Oxford, Ithaca Press, London, 199 p.
- Oran, B., ed., 2001, Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar: İletişim Yayınları, c. 1, 900 s.
- Shwadran, B., 1973, The Middle East: Oil and The Great Powers: John Wiley & Sons, New York, 630 p.
- Uluğbay, H., 1995, İmparatorluktan Cumhuriyete Petropolitik: Turkish Daily News Yayınları, 296 s.
- Yergin, D., 1991, The Prize: The Epic Quest for Oil, Money, and Power: Simon & Schuster, New York, 877 p.